

BEDREDDİN EZ-ZERKEŞÎ VE HADİSÇİLİĞİNE DAİR BİR DEĞERLENDİRME*

BADR AL-DİN AL-ZARKASHÎ AND AN EVALUATION ABOUT HIS HADITHISM

Geliş Tarihi: 15.04.2019 Kabul Tarihi: 15.05.2019

Fatih ÇİMEN

DR.

DİB KUR'ÂN KURSU ÖĞRETİCİSİ

<https://orcid.org/0000-0002-6098-3374>

ÖZ

Bedreddin ez-Zerkeşî (ö. 794/1392), Bahrî Memlükler döneminde Kahire'de dünyaya gelmiş, orada yetişmiş ve İslâmî ilimlerin hemen her alanında altmıştan fazla eser telif etmiş çok yönlü bir âlimdir. Hayatı boyunca ilme ve araştırmaya olan düşkünlüğü ile tanınmış ve sade bir hayat yaşamıştır. Zerkeşî, Kur'ân ve fıkıh ilminde olduğu kadar, hadis ilminde de ortaya koyduğu önemli eserlerle kendinden söz ettirmeyi başarmıştır. Halk arasında hadis diye bilinen ancak aslı olmayan sözleri ilk defa bir eserde toplaması, önemli fıkıh eserlerindeki hadislere dair telif ettiği tahrir eserleri, Buhârî'nin *Sahih*'i üzerine yazdığı şerhleri, İbnü's-Salâh'ın *Mukaddime*'sine hadis ilminin önde gelen isimleriyle birlikte nüket yazarak dönemin hadis tartışmalarına müdâhil olması ve bunun gibi daha birçok husus, İbn Hacer'in de ifade ettiği gibi onun hadis ilmiyle çokça meşgul olduğunu ve bu ilme olan vukûfiyetini göstermektedir. Zerkeşî, kısa fakat ilmî açıdan bereketli bir hayat sürerek fıkıh ve hadis başta olmak üzere İslâmî ilimlerin hemen her alanına önemli katkılarda bulunmuş ilmî bir şahsiyettir. Bu çalışmada onun hayatı ile birlikte hadisçiliği, hadis ilmine dair telif ettiği eserler esas alınarak değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Zerkeşî, Hadis, Nüket, Memlükler.

* "Bu çalışma, Fatih ÇİMEN'in Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü TİB Hadis Anabilim Dalında, Dr. Öğretim Üyesi Muhammet BEYLER danışmanlığında tamamlanan "Memlükler Dönemi Hadis Tartışmalarında Bedreddin ez-Zerkeşî'nin Yeri" adlı doktora tezinden üretilmiştir."

ABSTRACT

Badr al-Din al-Zarkashî was a versatile scholar who was born in Cairo during the reign of the Bahrî Mamlûks, raised there and had written more than sixty works in almost every field of Islamic sciences. He lived a modest life with his devotion to knowledge and research. Zarkashî not only in the Quran and fiqh studies, but also has succeeded in making his mark with the important works he has revealed in the science of Hadith. Zarkashî collected in his book that among the public known as the hadith, the memorabilia of works on the hadiths in the works of the Islamic jurisprudence, the commentaries he wrote on the *Sahîh al-Bukhârî*, Ibn al-Salah's *Muqaddima* with the names of the leading names in the discourse. The fact that Ibn Hadîr states that Zarkashî concerns about the hadith science and shows that this is the illusion. Zarkashî is a scientific person who has made a significant contribution to almost all fields of Islamic sciences, especially fiqh and hadith, by living a short but scientific life. In this study, his life and hadithism will be evaluated.

Keywords: Zarkashî, Hadith, Scrutiny, Mamluks.

Giriş

Bedreddin ez-Zerkeşî, VIII. (XIV) asırda Mısır'ın bugünkü başkenti olan Kahire'de yaşamış Memlûkler dönemi âlimlerindedir. Küçük yaşlardan itibaren ilimle meşgul olmaya başlayan ve birçok kitabı ezberleyen Zerkeşî, muasırı olan her âlim gibi İslâmî ilimlerin hemen her alanında gerek yolculuklar yaparak çevre beldelerdeki, gerekse yaşadığı Kahire'deki önde gelen âlimlerden dersler almış, talebe yetiştirmiş ve eserler telif etmiştir.

Zerkeşî'nin konu edildiği çağdaş çalışmalar, genelde onun fıkıh ve Kur'an ilimleri alanındaki eserleri üzerinde yoğunlaşmaktadır.¹ Oysa müellifin İbnü's-Salâh'ın *Mukaddime*'si üzerinde yazdığı ve muhtevasında hadis ilmine dair kıymetli bilgi ve çıkarımların bulunduğu *Nüket* adlı eseri başta olmak üzere tahrir ve şerh alanında da önemli eserleri bulunmaktadır. Bununla birlikte son elli yıl içerisinde hadise dair eserleri tahkik edildikçe bu alandaki önemi de fark edilmeye başlamıştır. Onun hadisçi kimliğine dikkat çekmek için hazırlanan bu çalışmada, öncelikle müellifin hayatıyla ilgili kısa bilgiler aktarılmaya çalışılacak, ardından müellifin hadisçiliği ve bunu oluşturan faktörler ve hadis ilmine katkıları şeklinde iki başlık altında tahlil edilmeye çalışılacaktır.

¹ Vedat Tekin, *Zerkeşî'nin el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'an'ında Anlam ve Yorum*, (Yüksek lisans tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007); Abdullah Yılmaz, *Zerkeşî'nin el'-Bahru'l-Muhît Adlı Fıkıh Usûlü Eserinde İstinbât Yöntemleri Bağlamında Hanefîlere Ait Görüşlerin Tespit ve Tahkiki*, (Yüksek lisans tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2016); Meş'ân Musa Hamza, *et-Teâruz ve'l-Tercîh inde'z-Zerkeşî ve's-Şevkânî*, (Yüksek lisans tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2016); Bilal Deliser, *ez-Zerkeşî ve Kur'an İlimlerindeki Yeri*, (Doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004), Ülkemizde Zerkeşî'nin hadisçiliğine dair sadece 1992 yılında Mustafa Canlı tarafından yapılmış bir yüksek lisans tezi bulunmaktadır. Mustafa Canlı, *Bedreddin Zerkeşî ve Hadis İlmindeki Yeri*, (Yüksek lisans tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.1992).

1. Bedreddin ez-Zerkeşî'nin İsmi, Nesebi, Lakabı ve Künyesi

Bazı kaynaklarda Muhammed b. Abdullah b. Bahadır şeklinde zikredilse de tercih edilen ismi, Muhammed b. Bahâdır b. Abdullah Bedreddin ez-Zerkeşî'dir.² Bu ihtilaf, bazı âlimlerin onun babasının ismini farklı şekilde zikretmelerinden kaynaklanmaktadır. İbn Hacer ve İbnü'l-İmâd, babasının ismini Bahâdır b. Abdullah şeklinde verirken, İbn Tağrıberdî (ö. 874/1470), Süyûtî (ö. 911/1505) ve Dâvûdî (ö. 945/1539), Abdullah b. Bahâdır olarak zikretmişlerdir. Ancak Zerkeşî'nin *el-İcâbe* adlı eserinin semâ ve icâzet kısmında, oğlu Muhammed'in, babasının ismini Bedreddin Ebû Abdullah b. Cemâlüddîn Abdullah olarak zikretmesinden, babasının isminin Abdullah olduğu anlaşılmaktadır.³ Dolayısıyla yukarıda işaret edildiği üzere Zerkeşî'nin ismi, Muhammed b. Bahâdır b. Abdullah Bedreddin ez-Zerkeşî'dir. Zira oğlunun naklettiği bilgi, tercihe daha elverişli olanıdır.⁴

Zerkeşî'nin kaynaklarda kendisine nispet edilen lakaplar şunlardır:

1. Bedreddin
2. Mısırî: Zerkeşî, Mısır'da doğmuş ve orada vefat etmiştir.
3. Türkî: Türk asıllı bir aileden gelmektedir.⁵
4. Zerkeşî: Küçük yaşlarda iken kısa bir müddet babasının mesleği olan altın işleme ve süsleme sanatıyla meşgul olmuştur.⁶
5. Minhâcî: Nevevî'nin *el-Minhâc* adlı eserine küçüküklükten itibaren ilgi duymuş ve onu ezberlemiştir.⁷
6. Şâfîî: Amelde Şâfîî mezhebine mensuptur.⁸

² Süyûtî Ebû'l-Fazl Celâlüddîn, *Hüsnu'l-muḥâdara, fi târîh-i Mısır ve'l-Kâhire*, nşr. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1386/1967), 1: 437; Dâvûdî, Şemsüddîn Muhammed, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.) 2: 162; İbn Kâdî eş-Şühbe, Ebû's-Sıdk Takıyyüddîn Ebû Bekr, *Tabakâtü'ş-Şâfiyye*, nşr. Abdülalîm Hân, (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1986/1407), 3: 167; İbn Hacer *İnbâü'l-gumr bi enbu'l-'umr fi'l-tarih*, nşr. Hasan Habesî, (Mısır: Meclisü'l-A'lâ, 1969/388, 1: 446.

³ Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn, *el-İcâbe i-irâdi me'stedrekethü 'Âişe 'ale's-sahâbe*, nşr. Saîd Afgânî, (Beyrut: Mektebü'l-İslâmî, 1390/1970), 175.

⁴ Bilal Deliser, "Bedreddin ez-Zerkeşî Hayatı ve Eserleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Toplum Bilimleri Dergisi*, 7/ 9, (2011): 176

⁵ İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed, *ed-Dürerü'l-kâmine fi a'yâni'l-mi'eti's-sâmine*, nşr. Muhammed Abdulmuîd, (Haydarâbâd: Meclisü Dâireti'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1972/1391), 5: 133.

⁶ İbn Tağrıberdî, *ed-Delîlü'ş-şâfiî ale'l-Menheli's-saifi*, nşr. Fehîm Muhammed, (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1954/1373), 2: 609; Zebîdî, Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ, *Tacü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, nşr. Mustafa Hicâzî, (Kuveyt: Matbaatü Hükûmet-i Kuveyt, 1977/1397), 17: 235.

⁷ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 5: 134; Makrîzî, Ebû Muhammed Takıyyüddîn, *es-Sülûk li-marifeti düveli'l-mülûk*, nşr. Abdülkadir Atâ, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997/1417), 5: 330.

⁸ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 5: 134; Makrîzî, *es-Sülûk*, 5: 330.

7. Musannif: Zerkeşî, çeşitli ilim dallarına ait altmıştan fazla eser telif etmiş ve âlimler tarafından musannif lakabıyla anılmıştır.⁹ Zerkeşî'nin künyesi, oğlu Abdullah'a nispetle Ebû Abdullah'tır.

2. Doğumu ve Ailesi

Zerkeşî, 745/1344 yılında Mısır'ın bugünkü başkenti olan Kahire'de dünyaya geldi.¹⁰ Türk asıllı bir aileden gelen Zerkeşî'nin babası, altın işleme ve süsleme sanatı ile uğraşan, dönemin üst düzey yöneticilerinden birinin azatlı kölesidir. Zerkeşî de küçük yaşlarda babasından bu meslekle ilgili eğitim almıştır.¹¹ Hanımı ve annesi hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmayan Zerkeşî'nin, ikisi kız olmak üzere beş evladı olmuştur. Kızlarının isimleri, Âişe, Fâtıma, erkek çocuklarının ismi, Muhammed, Ali ve Ahmed'tir.¹²

3. Eğitim-Öğretim Hayatı

Zerkeşî'nin eğitim-öğretim hayatı ile ilgili kaynaklarda tafsilatlı bilgi bulunmamaktadır. Bu durum, muhtemelen onun kısa süren ömrünün büyük kısmını evinde, bazen de kitapçılarda ilmî araştırmalara, eser telifine teksif etmesinden ve bununla birlikte münzevî bir hayat sürmesinden kaynaklanmaktadır. Zerkeşî, küçük yaşlardan itibaren ilimle meşgul olmaya başladı ve birçok kitabı ezberledi.¹³ Onun tarihçiliğine yönelik araştırmalarda bulunan Muhammed Kemaleddin, her ne kadar kaynaklarda zikredilmese de, Kur'ân ilimlerine dair yazdığı *el-Burhân* adlı eserindeki ortaya koyduğu geniş ilmî birikimine bakılarak ve o dönemin ilmî geleneği îcabı Zerkeşî'nin Kur'ân'ı ezberlediğini söylemenin mümkün olabileceğini ifade etmektedir.¹⁴ Zerkeşî, daha yirmili yaşlarında iken telif faaliyetine başlamıştır. Zira *Ukûdü'l-cümân* adlı eserini 764/1363 yılında tamamlamış olması onun on dokuz yaşında iken eser telif ettiğini göstermektedir.¹⁵

Zerkeşî de muasırı olan her âlim gibi İslâmî ilimlerin hemen her alanında gerek yolculuklar yaparak çevre beldelerdeki, gerekse yaşadığı Kahire'deki önde gelen âlimlerden dersler almış, talebe yetiştirmiş ve eserler telif etmiştir. Aşağıda Zerkeşî'nin eğitim-öğretim hayatı boyunca yaptığı ilim yolculukları, ders aldığı hocaları ve kendisinden ders alan talebeleri hakkında bilgiler verilecektir.

⁹ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 5: 134.

¹⁰ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 5: 134; Süyûtî, *Hüsnu'l-muhâdara*, 1: 437.

¹¹ İbn Tağrıberdî, *ed-Delîlü's-şâfi*, 2: 609.

¹² Zerkeşî, *el-İcâbe*, 175.

¹³ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 5: 134.

¹⁴ Muhammed Kemaleddin İzzeddin, *el-Bedrü'z-Zerkeşî müerrihan*, (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1989/1409), 25.

¹⁵ Menderes Gürkan, "Zerkeşî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 44: 292.

3.1. İlim Yolculukları

Zerkeşî, ilk olarak doğup büyüdüğü Kahire’de Cemâleddin el-İsnevî (ö. 772/1370) ve Bulkînî (ö. 805/1403) gibi tanımış âlimlerden fıkıh, Moğultay b. Kılıç’tan (ö. 762/1361) da hadis dersleri almış, daha sonra farklı ilim dallarında dersler almak için çevre beldelere ilim yolculuklarında bulunmuştur. Kaynaklar, Zerkeşî’nin yapmış olduğu ilim yolculuklarından sadece ikisi hakkında bilgi vermektedir. Bunlardan ilki Dımaşk’a diğeri de Halep’e yapmış olduğu yolculuktur. Bu durum ilk bakışta yetersiz gibi görülebilir. Ancak Zerkeşî’nin doğup büyüdüğü Kahire ve Suriye’nin, o dönemde Moğol istilası sebebiyle ilmî faaliyetler için taşıdığı merkezî konumu dikkate alındığında bunun tabiî bir durum olduğunu söylemek mümkündür. Zirâ o dönemde dünyanın birçok bölgesinden ilim adamları, ilmî çalışmalarını gerçekleştirebilmek için Kahire ve Suriye’de toplanmaktadır. Dolayısıyla onun, ilim tahsili noktasında Kahire ve Suriye’den başka bir beldeyi tercih etmemiş olması tabiî karşılanmalıdır. Bununla birlikte Zerkeşî’nin, bu iki ilim merkezi arasında oldukça fazla ilim yolculuğunda bulunduğu da kendi ifadelerinden anlaşılmaktadır.¹⁶

Zerkeşî, ilk ilim yolculuğunu 752/1361 tarihinde henüz yedi yaşlarında iken Dımaşk’a yapmıştır. Burada bulunduğu süre zarfında İbn Kesîr’den (ö. 774/1373) hadis ilmini tahsil etmiştir.¹⁷ Kendisi de *el-Emâlî alâ Nazmi’l-leâli* adlı eserinde, hocası İbn Kesîr’in *Nazmü’l-leâli* adlı eserini Dımaşk’ta 763/1362 tarihinde dinlediğini ifade etmektedir.¹⁸ Zerkeşî’nin Dımaşk, Halep ve Kahire arasındaki yolculukları esnasında ne kadar süre buralarda kaldığı hakkında bir bilgiye sahip bulunmamakla birlikte, yukarıdaki ifadesinden, eğer Dımaşk’a ilk yolculuğundan sonra 763/1361 tarihine kadar oradan ayrılmadıysa, en az on bir yıl kadar bir süre Dımaşk’ta kaldığını söylemek mümkündür. Zerkeşî, Dımaşk’ta kaldığı süre içerisinde bazı âlimlerden fıkıh dersleri almıştır.¹⁹

Zerkeşî, Dımaşk’tan sonra diğer ilim yolculuğunu Halep’e yapmıştır. Burada Ezraî’den (ö. 783/1381) fıkıh ve usûl dersleri, Hasan b. Habîb (ö. 779/1378)’den Arap dili, Selâhaddin İbn Ebî Ömer (ö. 784/1383) ve İbn Ümeyle’den (ö. 778/1377) de hadis dinlemiştir. Ardından Kahire’ye geri dönen Zerkeşî, ilmî çalışmalarına ve eser telifine burada devam etmiştir.²⁰

¹⁶ Zerkeşî, *Ukûdü’l-cüman*, Fatih, 290, 2b, Süleymaniye Kütüphanesi; Muhammed Kemâleddin İzzeddin, *el-Bedrü’z-Zerkeşî müerrihan*, (Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 1989/1409), 28.

¹⁷ Dâvûdî, *Tabakâtü’l-müfessirîn*, 2: 162.

¹⁸ Bk. Hasan Nur Hasan Ali, *Tahkîk ve dirâsetü Kitâbi’l-Kelâm alâ ulûmi’l-hadis lil-İmâm Bedreddin ez-Zerkeşî*, (Doktora tezi, Ümmü’l-Kurâ Üniversitesi, 1995), 46.

¹⁹ İbn Hacer, *İnbâü’l-gumr*, 1: 446.

²⁰ İbn Hacer, *ed-Dürerü’l-kâmine*, V, 134; İbnü’l-İmâd, Ebü’l-Felâh Abdülhay, *Şezerâtü’z-zehab fi ahbâri men zehab*, nşr. Muhammed Arnaûd, (Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 1997/1417), 8: 573; İbn Hacer, *İnbâü’l-gumr*, 1: 446, 447; İbn Kâdî, *Tabakâtü’ş-Şâfiyye*, 3: 167, 168.

3.2. Hocaları

Zerkeşî, gerek yaşadığı Kahire’de, gerek ilim yolculuklarında bulunduğu Dımaşk ve Halep’te dönemin önde gelen âlimlerinden dersler almıştır. Onun ders aldığı ve kaynaklarda zikredilen hocaları şunlardır:

- a. İbn Hişâm en-Nahvî (ö. 761/1359).²¹
- b. Moğultay b. Kılıç.²²
- c. Cemâlüddîn el-İsnevî.²³
- d. İbn Kesîr (ö. 774/1373)²⁴
- e. Ebü’l-Abbas İbnü’l-Hanbelî eş-Şâfiî (ö. 774/1373)²⁵
- f. Bahâuddin Ebü’l-Bekâ (ö. 777/1376)²⁶
- g. Selâhaddin Ebü Hafs İbn Ümeyle.²⁷
- h. Hasan b. Habîb²⁸
- ı. Hasan b. Ömer ed-Dımaşkî (ö. 779/1378)²⁹
- i. Ebü’l-Abbas el-Ezraî.³⁰
- j. Selâhaddin İbn Ebî Ömer.³¹
- k. Ebü Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Reslân el-Bulkînî.³²

²¹ Bk. Zerkeşî, *en-Nüket alâ Mukaddimeti İbni’s-Salâh*, nşr. Zeynelâbidin Belâ Ferîc, (Riyad: Mektebetü Azvâi’s-Selef, 1998), 2: 288; İbn Hacer, *ed-Dürerü’l-kâmine*, 2: 309; 3: 93, 94.

²² M. Yaşar Kandemir, “Moğultay b. Kılıç”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları: 1989), 30: 229-231; İbn Hacer, *ed-Dürerü’l-kâmine*, VI, 114-116; Mizzî, Ebü’l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf, *Tehezîbü’l-Kemâl fi esmâi’r-ricâl*, nşr. Beşşâr Avvâd, (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1400/1980), 1: 57, 58; M. Yaşar Kandemir, “Moğultay b. Kılıç”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 30: 229-231; Zerkeşî, *en-Nüket*, 1: 10, 240; İbn Hacer, *İnbâü’l-ğumr*, 1: 446; Süyûtî, *Husnü’l-muhâdara*, 1: 437.

²³ İbn Hacer, *ed-Dürerü’l-kâmine*, 3: 147-150.

²⁴ Zehebî, *Tezkirâtü’l-huffâz*, nşr. Zekeyiya Umeyrât, (Beyrut: Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1998/1418), 4: 201; İbnü’l-İmâd, *Şezerâtü’z-zeheb*, 6: 231-232; İbn Hacer, *İnbâü’l-ğumr*, 1: 39; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü’z-zâhire*, 11: 123; Zerkeşî, *Nüket*, 1: 297, 298, 307, 373; 2: 141, 147, 249; 3: 640; Abdülkerim Özyayın, “İbn Kesîr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları: 1989), 20: 132-134.

²⁵ İbn Hacer, *ed-Dürerü’l-kâmine*, 1: 308-310.

²⁶ İbn Hacer, *İnbâü’l-ğumr*, 1: 121-123; İbn Hacer, *ed-Dürerü’l-kâmine*, 5: 237-239.

²⁷ İbn Hacer, *ed-Dürerü’l-kâmine*, 4: 187, 188; Esra Atmaca, *Halep’te İlmî Hayat*, (İstanbul: Ensar Yayınları, 2016), 302.

²⁸ İbn Hacer, *İnbâü’l-ğumr*, 1: 162, 163, 446.

²⁹ İbn Hacer, *ed-Dürerü’l-kâmine*, 2: 134-137.

³⁰ İbn Hacer, *ed-Dürerü’l-kâmine*, 5: 134; İbn Kâdî, *Tabakâtü’ş-Şâfiyye*, 3: 143.

³¹ Dâvûdî, *Tabakâtü’l-müfessirîn*, 2: 163; Esra Atmaca, *Halep’te İlmî Hayat*, 302; Dâvûdî, *Tabakâtü’l-müfessirîn*, 2: 163.

³² İbn Hacer, *İnbâü’l-ğumr*, 2: 245-247; İbnü’l-İmâd, *Şezerâtü’z-zeheb*, 9: 80, 81; Mustafa Uzunpostalcı, “Bulkînî” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları: 1989), 6: 410, 411.

3.3. Talebeleri

Kaynaklarda Zerkeşî'den ders aldığı belirtilen talebeleri ise şunlardır:

- a. Kemaleddin Muhammed b. Hasan eş-Şümunnî (ö. 821/1418)³³
- b. Necmeddin Ebü'l-Fütûh İbn Hiccî, (ö. 830/1426)³⁴
- c. Birmâvî, Muhammed b. Abdüddâim b. Musa el-Askalânî (ö. 831/1428)³⁵
- d. Alkamî, Hasan b. Ahmed eş-Şâfî (ö. 833/1430)³⁶
- e. Havârî, Ali b. Osman (ö. 833/1430)³⁷
- f. İbnü'z-Zeyn, Muhammed b. Zeyn b. Muhammed eş-Şâfî (ö. 845/1442)³⁸
- g. Kinânî, Muhammed b. Ahmed b. Muhammed (ö. 852/1448)³⁹
- h. Emyûtî, Abdurrahim b. İbrahim (ö. 867/1463)⁴⁰
- ı. Muhammed b. Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşî.⁴¹

Zerkeşî'nin talebelerinin, kaynaklarda isimleri zikredilenler dikkate alındığında bu kadarıyla sınırlı olduğu söylenebilir. Bu açıdan bakıldığında Cemal Ferhan'ın da ifade ettiği gibi Zerkeşî'nin talebelerinin az olduğunu görülmektedir.⁴² Ferhan, onun talebelerinin sayıca az olmasına dair birtakım sebepler zikretmektedir. Bu sebepler şunlardır:

1. Zerkeşî, hayatı boyunca zamanının büyük çoğunluğunu mütâlaa, telif ve ilmî araştırmalara teksif etmiştir.
2. Zerkeşî, dönemin âlimleriyle rekâbet ve tartışma içinde olmamıştır.
3. Zerkeşî, vefat ettiğinde henüz kırk dokuz yaşında idi. Onun, bir âlim için kısa denilebilecek ömrü, muhtemelen talebe yetiştirmesine kifayyet etmemiştir.⁴³

Ferhan'ın yukarıda zikrettiği bu sebeplerden sadece erken yaşta vefat ettiğine dair ileri sürdüğü sebep makul olarak görünmektedir. Zira Zerkeşî'nin fıkıh ve hadis eserleri tetkik edildiğinde, onun tenkitçi kişiliği he-

³³ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 9: 221; İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, 3: 185.

³⁴ İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, 3: 390-393; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 9: 280.

³⁵ İbn Kâdî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, 4: 101; İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, 3: 414-416.

³⁶ Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed, *ed-Dav'ü'l-lâmi' li ehli'l-karni't-tâsi'*, (Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayât, ts.), 3: 92.

³⁷ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 5: 261.

³⁸ Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn, *el-A'lâm*, (Beyrut: Daru'l-İlm lil-Melâyîn, ts.), 6: 133; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 7: 246, 247.

³⁹ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 7: 87-88.

⁴⁰ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 166.

⁴¹ Zerkeşî, *el-İcâbe*, s. 175; Zerkeşî'nin üç oğlundan biri olan Muhammed b. Abdullah, babasının bütün müellefâtını kendisinden dinlemiştir. Dolayısıyla o da Zerkeşî'nin talebeleri arasında zikredilmektedir.

⁴² Cemal Ferhan, *el-İmâmü'z-Zerkeşî müfessiren min-hulâli kitâbihî el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân*, (Doktora tezi, Ümmü Dermân el-İslâmiye Üniversitesi, 2014), 20.

⁴³ Cemal Ferhan, *el-İmâmü'z-Zerkeşî müfessiren*, 20.

men fark edilmektedir. Dolayısıyla onun âlimlerle ilmî tartışmalar içinde olmadığını söylemek isabetli görünmemektedir. Ayrıca kaynaklarda verilen sayıdan hareketle onun talebelerini dokuz sayısına hasretmek de pek isabetli bir yaklaşım değildir. Nitekim İbn Hacer, Zerkeşî'den bahsederken “تخرج به جماعة” şeklinde bir ifade kullanmaktadır. Buradaki “cemâat” ifadesinin kalabalık bir grup mu yoksa üç ile on arasındaki bir adet anlamına mı geldiği hakkında kesin hüküm vermek mümkün görünmese de, kaynaklarda zikredilen talebelerinin sayıca az olması, gerçekte de böyle olduğu anlamına gelmemektedir. Dolayısıyla talebelerinin tamamının kaynaklarda zikredilmemiş olması da muhtemeldir. Zira o, biri Zâhiriye Medresesi'nde diğeri de Karâfetü's-suğrâ'da Kerîmüddin Hankahı'nda olmak üzere iki ayrı medresede müderrislik görevinde bulunmuştur.⁴⁴ Bu medreselerde derslere devam ettiği süre içerisinde onun birçok talebe yetiştirmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

4. Görevleri

Zerkeşî, dönemin önde gelen âlimlerinden ilim tahsil ettikten sonra Kahire'ye yerleşerek tedris, telif ve fetva işleriyle meşgul oldu. Zerkeşî'nin kaynakların bahsettiğine göre biri Zâhiriye Medresesi'nde diğeri de Karâfetü's-suğrâ'daki Kerîmüddin Hankahı'ndaki müderrisliği olmak üzere iki resmî görevde bulunduğu bilinmektedir.

5. Vefatı

Ömrünün hemen tamamını ilmî faaliyetlere tahsis etmiş biri olarak Zerkeşî, 794/1392 yılında, Receb ayının üçü Pazar günü Kahire'de 49 yaşında vefat etmiştir. Naaşı, Karâfetü's-suğrâ'da Emir Bektemur es-Sâkî türbesi yakınına defnedilmiştir.⁴⁵ Döneminde özgün kimliğiyle tanınmış olan Zerkeşî, kısacık ömrüne rağmen geriye birçok kıymetli eser bırakarak dâru bekâya irtihal etmiştir.

6. Hadisçiliği

Aşağıda Zerkeşî'nin hadisçiliği, hadisçiliğini oluşturan faktörler ve hadis ilmine katkıları şeklinde iki başlık altında tahlil edilmeye çalışılacaktır.

6.1. Hadisçi Kimliğinin Oluşmasına Etki Eden Faktörler

Bir âlimin ilmi kişiliğinin oluşmasında birçok faktör bulunmaktadır. Yaşadığı dönemin siyâsî açıdan özelliği, ilmî ortamı, ders aldığı hocaları ve daha birçok hususun bir âlimin ilim anlayışına önemli etkilerde bulundu-

⁴⁴ Bk. Gürkan, “Zerkeşî”, 44: 289.

⁴⁵ Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 2: 162; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 5: 135.

ğunu söylemek mümkündür. Zerkeşî'nin de tabii olarak ders aldığı hocalarının, kendisine ait birtakım yetenek ve özelliklerinin hadisçi kimliğinin oluşmasında etkileri olmuştur. Zerkeşî'nin hadisçi kimliğini oluşturan faktörleri şöyle sıralamak mümkündür:

6.1.1. Devrin Önde Gelen İsimlerinden Ders Alması

Zerkeşî'nin yetişmesinde kendi gayretinin yanında, hadisi ilmini tahsil ettiği hocalarının da şüphesiz önemli katkıları olmuştur. Onun hadis ilmini tahsil ettiği hocalarına bakıldığında, devrin önde gelen isimleri olduğu görülmektedir. Zerkeşî'nin hadis ilmini aldığı hocalarından biri İbn Kesîr'dir. Âlimler tarafından kendisine “el-hâfızü'l-muhaddis” unvanı verilen İbn Kesîr, gerek muasırı olan gerek sonraki dönem âlimlerin hadis ilmine yaptığı katkılardan dolayı övgüsüne mazhar olmuştur.⁴⁶

Zerkeşî'nin hadis ilmini tahsil ettiği bir diğer hocası Moğultay b. Kılıç'tır. İbn Hacer'in hocalarından birçoğunun kendisinden faydalandığı Moğultay b. Kılıç'ın, hadis ilmine dair çok geniş bir kütüphaneye sahip olduğu ifade edilmektedir. Irâkî, bazı konularda hatalı çıkarımları bulunmakla birlikte Moğultay b. Kılıç'ın, hadis ilminde İbn Kesîr'den daha geniş bir kültüre sahip olduğunu ifade etmektedir. Moğultay b. Kılıç, sadece Zerkeşî'nin değil Irâkî, İbnü'l-Mülakkin ve Bulkînî gibi önemli isimlere de hocalık yapmıştır.⁴⁷

İbn Kesîr ve Moğultay b. Kılıç'ın her ikisi de, kendi dönemlerinin hadis ilmi alanında önde gelen ve söz sahibi olan isimlerindedir. Zerkeşî de hadis ilmini bu iki isimden alarak, hadis alanındaki tahsilini tamamlamıştır. Ayrıca Zerkeşî'nin Halep'te kendisinden hadis dinlediği İbn Ümeyle ve Selâhaddin İbn Ebî Ömer'in, “dönemin müsnedi” lakabıyla maruf ve hayatlarını hadis nakline adanmış iki muhaddis olduğunu da burada belirtmek gerekmektedir.⁴⁸

6.1.2. İlmî Gayreti

Zerkeşî, âlimler tarafından ilme olan düşkünlüğü ile maruf ve meşhur olmuştur. Onun ilme olan düşkünlüğünden dolayı ailesinin aslî ihtiyaçlarıyla dahî ilgilenemediği ifade edilmektedir. İbn Hacer, Zerkeşî'nin, evinden sadece kitapçılar çarşısına kitap almak için çıktığını, değilse vaktinin tamamını evinde araştırmalar yapıp eser telifine hasrettiğini zikretmekte-

⁴⁶ Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, 4: 201; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 6: 230-232; İbn Hacer, *Inbâü'l-ğumr*, 1: 39; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 11: 123; Zerkeşî, *en-Nüket*, 1: 297, 298, 307, 373; 2: 141, 147, 249; 3: 640; Özaydın, “İbn Kesîr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları: 1989), 20: 133.

⁴⁷ Kandemir, “Moğultay b. Kılıç”, 30: 229.

⁴⁸ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 4: 187, 188; 5: 134; Esra Atmaca, *Halep'te İlmî Hayat*, 302.

dir. Eserlerinde kullandığı kaynakların sayı bakımından çokluğu onun araştırmacı yönünü göstermektedir. Bununla birlikte Zerkeşî, ansiklopedik bir ilmî kişiliğe sahiptir. Onun bu özelliklerini hadis ilmine dair telif ettiği eserlerinde, özellikle de İbnü's-Salâh'ın *Mukaddime*'sine yazdığı *en-Nüket*'inde görmek mümkündür. İbn Hacer de Zerkeşî'nin hadis ilminde çok titiz olduğunu ve hadisle çokça meşgul olduğunu, hocası İbn Kesîr tarafından da hadis ilmi konusunda övgüye mazhar olduğunu ifade etmektedir.⁴⁹

1.3. Farklı İlim Dallarında İhtisas Yapmış Olması

Zerkeşî'nin ilmî açıdan dikkat çeken bir özelliği de onun çok yönlü bir ilmî kişiliğe sahip olmasıdır. Zerkeşî'nin bu mümeyyiz vasfı, diğer eserlerinde olduğu gibi hadis ilmine dair telif ettiği eserlerinde de fark edilmektedir. O, hadis ilminin müşkil ve tartışmalı meselelerinde, farklı ilimlere dair sahip olduğu birikimin verdiği avantajla isabetli çıkarımlar ve çözüm yolları ileri sürebilmektedir. Dolayısıyla onun İslâmî ilimlerin diğer alanlarındaki ihtisası, hadis ilmine dair konularda meselelerin çözümü noktasında onun için olumlu bir faktör olarak dikkat çekmektedir.

6.2. Bedreddin Ez-Zerkeşî'nin Hadis İlmine Katkıları

Zerkeşî'nin hadis usûlü'ne dair İbnü's-Salâh'ın *Mukaddime*'sine yazmış olduğu *en-Nüket*'i ile önemli ve meşhur fıkıh eserlerindeki rivayetler üzerine telif ettiği tahrir eserleri, onun fıkıh ve Kur'ân ilimleri kadar hadis ilminde de söz sahibi olacak kadar birikime sahip olduğunu göstermektedir. Ayrıca, usul ve fıkıha dair telif ettiği eserleri incelendiğinde, hadis usûlüne dair azımsanmayacak kadar malumatın var olduğu görülecektir. Zerkeşî, İbn Hacer'in de belirttiği gibi hadis ilmine fazlaca ehemmiyet göstermiş, bu alanda ciddî araştırma ve çalışmalarda bulunmuştur.⁵⁰ Yedi yaşında hadis dinlemeye başlaması, on yıl süreyle hadis ilmiyle iştiğali, ayrıca eserlerinde hadis usûlü meselelerine genişçe yer vermesi onun hadis ilmine verdiği önemi göstermektedir. Zerkeşî, gerek hadis ilimlerine ilave ettiği konularla, gerek telif ettiği eserlerle hadis ilmine önemli katkılarda bulunmuştur. Aşağıda Zerkeşî'nin hadis ilmine dair katkıları bu iki açıdan tahlil edilecektir.

6.2.1. Hadis İlimlerine İlave Ettiği Konular

Zerkeşî, İbnü's-Salâh'ın altmış beş olarak taksim ettiği hadis ilimlerine iki kısımdan müteşekkil olanları ayrı ayrı değerlendirdiğinde toplamda on sekiz nevi daha ilave etmektedir. Nitekim İbn Hacer de Zerkeşî'nin ha-

⁴⁹ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 1: 124, 2: 345, 5: 134.

⁵⁰ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 5: 134.

dis ilimlerine ilave ettiği konuların sayısını on sekiz olarak vermektedir.⁵¹

Bu konular şunlardır:

1. a. Sadece bir kişiden rivayet eden râvi.
b. Kendisinden sadece bir kişinin rivayet ettiği râvi.
2. Sahâbenin birbirinden rivayeti:
a. Sahâbenin bunu rivayet esnasında belirtmesi.
b. Rivayet esnasında değil de sorulduğunda söylemesi.
3. Sahâbenin tâbiînden rivayeti.
4. Tâbiînin birbirinden rivayeti.
5. İsnattaki ricâlin fıkıhta, belde ve bölgede müşterek olması.
6. Esbâb-ı hadis
7. Metne taalluk eden tarihî bilgi.
8. Râviler hakkında kullanılan terimlerdeki farklılıkları bilmek.
9. a. Evâili bilmek b. Evâhiri bilmek.
10. Esah olan rivayeti bilmek:
a. Rivayetler arasında râvisi esas olanı bilmek.
b. Bir konuda vârid olan hadislerden en muteber olanı bilmek.
11. a. Ku'ân ile hadisin manasını cem etmek.
b. Hadisin manasını Kur'ân'dan çıkarmak.
12. Sadece Allah Resûlü'nün (s.a.s.) kullandığı kelimeleri bilmek.
13. Hadislerin vârid olduğu mekânlar ile râvi isimlerinin zabtı ve bunlarda vâki ihtilafları bilmek.

Zerkeşî bu konuları tadat ederken aynı zamanda her birini örnekleriyle açıklamakta ve bu konuları bilmenin sağlayacağı kazanımları hakkında faydalı bilgiler vermektedir.⁵² Zerkeşî'nin ilave olarak getirdiği bu on sekiz konudan bazıları daha önceki âlimler tarafından da ele alınan konulardır. Mesela iki, beş, altı, yedi ve dokuzuncu konular, Zerkeşî'den önce hocası Bulkînî tarafından tespit edilmiş ve İbnü's-Salah'ın taksimatına ilave edilmiştir.⁵³ Burada işaret edilmek istenen ise, yukarıdaki konular arasından sadece Zerkeşî tarafından istidrak edilenlerdir. Zerkeşî tarafından hadis ilmine istidrak edilerek ilave edilen konular şunlardır:

- a. Sahâbenin tâbiînden rivayeti.
- b. Râviler hakkında kullanılan terimlerdeki farklılıklar.
- c. Esah olan rivayeti bilmek.
- d. Sadece Allah Resûlü'nün (s.a.s.) kullandığı kelimeler.

⁵¹ İbn Hacer, *en-Nüket alâ Kitâbi İbni Ş-Salâh*, s. 234.

⁵² Zerkeşî, *en-Nüket*, 1: 57-85.

⁵³ Bulkînî, Ebû Hafs Sirâcüddîn, *Mehâsinü'l-İstîlâh*, nşr. Âişe Abdurrahman, (Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.), 1: 150.

a. Sahâbenin Tâbiînden Rivayeti.⁵⁴

Zerkeşî, sahâbenin tâbiînden yaptığı rivayetlerin yirmi kadar olduğunu ifade etmektedir. Hadislerin senedindeki râvilerin tabakalarını bilmek, isnadın sıhhatini tespit açısından önemlidir. Zerkeşî'nin yirmi kadar olduğunu beyan ettiği bu rivayetleri bilmek, bu sahâbelerin hangi tabilerden rivayet ettiğini hıfz etmek, bu tarz gelebilecek diğer rivayetlerin sıhhatini tespit açısından da önemlidir. Ayrıca bu tarz rivayetlerde senetteki bir râvi, sahâbe zannedilebilmekte ve cerh tadil açısından ona göre değerlendirilebilmektedir. Mesela Zerkeşî'nin de misal olarak verdiği Câbir b. Abdullah'tan (r.a.) Ümmü Gülsüm'ün rivayet ettiği hadiste, Ümmü Gülsüm, Câbir b. Abdullah'ın kızıdır ve babasının vefatından sonra dünyaya gelmiştir. Dolayısıyla tâbiîn tabakasındandır. Bu durum bilinmediği takdirde Ümmü Gülsüm sahâbe tabakasından kabul edilecek ve hadisin sıhhat durumu ona göre değerlendirilecektir. Bu tür rivayetler, her ne kadar “rivayetü'l-ekâbir ani'l-esâğır” olarak değerlendirilse de, burada farklı bir durum söz konusudur. Dolayısıyla Zerkeşî de bu rivayet türünün müstakil bir hadis ilmi olabileceğine işaret etmektedir.⁵⁵

b. Râviler Hakkında Kullanılan Terimlerdeki Farklılıklar

Zerkeşî, bunun ile râvilerin diğer bir râvi hakkında kullandıkları, “fülan fülan gibi değildir”, “fülan benim yanımda fülan gibi değildir” şeklinde ve buna benzer olarak kullandıkları, birinin diğerine nazaran noksanlığını ifade eden tabirleri kastetmektedir. Zerkeşî, bu konunun, rivayetlerin ihtilafında tercih yapılırken gerekli olduğunu ve büyük önem arz ettiğini ifade etmektedir. Burada dikkat edilecek husus, bu gibi ifadelerin tearuz bulunmayan rivayetlerde bir cerh terimi olarak değerlendirilmemesi gerektiğidir.⁵⁶

⁵⁴ Süyûtî, Zerkeşî'nin ilave ettiği bu konuyu *Tedrib*'inde kendisine nispet etmektedir. Bk. Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, nşr. Muhammed Avvâme, (Medine: Dâru'l-Yüsrâ, ٢٠١٦), 5: 601. Zerkeşî'ye yaptığı atıflardan *Nüket*'ini okuduğu anlaşılın Süyûtî'nin böyle bir iddiada bulunma gerekçesini anlayamamakla birlikte yaptığımız araştırma neticesinde bu nevinin İbnü's-Salâh'ın zikrettiği hadis ilmi nevelerine ilk kez Zerkeşî tarafından ilave edildiğini belirtmek isteriz. Her ne kadar Hatîb el-Bağdâdî ve Irâkî tarafından sahâbenin tâbiînden yaptığı rivayetleri cem eden birer eser telif edilmiş olsa da müstakil bir hadis ilmi nevisi olması cihetiyle bu ilave ilk kez Zerkeşî tarafından yapılmıştır. Bu tespit, *Nüket*'in muhakkiki ve Muhammed Avvâme tarafından da dile getirilmektedir. Bk. Zerkeşî, *en-Nüket*, 1: 67; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 2: 85, 86.

⁵⁵ Zerkeşî, *en-Nüket*, 1: 67, 68.

⁵⁶ İbn Dakîk el-Id, bu nevinin önemini izah ederken, “bu konu hakkında eser telif etmek, hadis ilimlerinden kabul etmek gerekir. Ben ise bu konuyu ele alan bir kimse bu ana kadar hatırlamıyorum” demektedir. Bk. İbn Dakîkul'îd, *Şerhu'l-İlmâm bi-ehâdîsi'l-ahkâm*, nşr. Muhammed Halûf, (Suriye: Dâru'n-Nevâdir, 2009), 3: 252. Her ne kadar Zerkeşî'nin de atıfta bulunduğu gibi İbn Dakîkul'îd, bu konunun önemine ve hadis ilimlerinde sayılması gerektiğine işaret etmiş olsa da Zerkeşî, bu nevi-

c. Esah olan rivayeti bilmek

Bu nevi de Zerkeşî tarafından hadis ilimlerine ilave edilen hadis konularındandır. Burada iki durum söz konusudur. Birincisi râvisinin daha sika olanını bilmek, diğeri de bir konuda vârid olan hadislerden en muteber olanı bilmektir. Birincisinde iki rivayetdeki râviler de ilk bakışta âlim ve sika zannedilebilir. Ancak rivayetlerden birinin senedindeki bir râvi, âlim olmadığı halde sika olmakla meşhur olmuş olabilir. Dolayısıyla bunun tespiti bu iki rivayetin teâruzu durumunda isabetli olan tercihin yapılmasına yardımcı olacaktır. İkincisinde ise bir konu hakkında vârid olan rivayetlerden en sahihinin tespiti o rivayetin mutlak sahih olduğu anlamına gelmektedir. Yani buradaki sıhhat mutlak bir sahihlik değildir. Bu durumun bilinmesi hadislere verilen hükümlerin özellikle amel açısından yapılacak hataların ve yanlış inançların önüne geçecektir.⁵⁷

d. Sadece Allah Resûlü'nün (s.a.s.) kullandığı kelimeler

Zerkeşî'nin hadis ilimlerine ilave ettiği konulardan biri de hadis metinlerindeki daha önce bir kimse tarafından kullanıldığı tespit edilmemiş, ilk kez Allah Resûlü (s.a.s.) tarafından kullanılan kelimelerdir. وطيس, مات حتف و طيس, kelimeleri bunlardan bazılarıdır.⁵⁸

e. Evâili ve evâhiri bilmek.

Evâil ve evâhir ile İslâm tarihinde şer'î bir hükmü mucip olsun veya olmasın bir konu hakkındaki ilk veya son gelişmeler kastedilmektedir. İlk Cuma namazının Medine'de kılınması, Allah Resûlü'ne (s.a.s.) ilk inen vahyin rüya şeklinde olması ve bunun gibi olaylar bu neviye misal olarak verilebilir. Bu nevi, hadis metnindeki tarihî bir bilgi olmakla birlikte fikhî hükümlerin istinbatında müctehid için büyük önem arz etmektedir. Bulkînî de metin ile ilgili tarihî bilgiler başlığında bu konuya temas etmektedir.⁵⁹ Talebesi Zerkeşî ise bunun müstakil bir hadis konusu olarak değerlendirmesi gerektiğini ifade etmektedir.⁶⁰

6.2.2. Hadis İlmine Dair Telif Ettiği Eserleri

Zerkeşî'nin fıkıhtan sonra en çok eser telif ettiği ilim dalı hadistir. Onun hadise dair telif ettiği on dört eseri bulunmaktadır. Bu eserler şunlardır:

---

yi İbnü's-Salâh'ın zikrettiği hadis ilmi nevelerinin üzerine müstakil olarak ilave eden ilk kişi olmuştur diyebiliriz. Bk. Zerkeşî, *en-Nüket*, 1: 75, 76.

⁵⁷ Zerkeşî, *en-Nüket*, 1, 76, 77.

⁵⁸ Zerkeşî, *en-Nüket*, 1: 80-84.

⁵⁹ Bulkînî, *Mehâsinü'l-İstulâh*, 1: 714.

⁶⁰ Zerkeşî, *en-Nüket*, 1: 76, 77.

a. Tahrîcü ehâdîsi'l-Vecîz lil-Gazzâlî fi'l-fürû'

Kâtip Çelebi'nin Zerkeşî'ye nispet ettiği, Gazzâlî'nin (ö.505/1111) *Vecîz* adlı eserine aldığı hadislerin tahrirci ile alakalı eseridir.⁶¹

b. Tasnîf fi'l-ehâdîs

Zerkeşî'nin Muhammed et-Tenûhî'nin (ö. 723/1323) Buhârî ve Müslim'in ittifak ettikleri hadisleri sahâbe ravileri ile birlikte verdiği *Nesru'd-dürer fi ehâdîsi hayri'l-beşer* adlı eserini yeniden tasnif ederek yazdığı kitabıdır.⁶²

c. Cüz fi şerhi hadisi "Küntü nebiyyen ve Âdemü beyne'l-mâ ve't-tîn" "كُنْتُ نَبِيًّا وَأَدَمُ بَيْنَ الْمَاءِ وَالطِّينِ" hadisinin şerh edildiği küçük hacimli bu cüz, müellifin kendi kitaplarında atıfta bulunduğu fakat kaynaklarda ismi zikredilmeyen eserlerindedir. Zerkeşî meşhur *el-Leâli'l-mensûra* adlı eserinde mezkûr hadisi naklettikten sonra bu hadis ile ilgili bir cüz telif ettiğini ifade etmektedir.⁶³

d. Şerhu'l-Erbaîn li'n-Nevevî

Nevevî'nin kırk hadise dair telif ettiği meşhur *Erbaîn* adlı eserindeki hadislerle, Zerkeşî tarafından yazılan şerhidir.⁶⁴

e. Şerhu'l-Buhârî

Buhârî'nin *Sahîh*'i üzerine yazılan İbn Hacer'in de bir cilt ve müsvedde nüsha olarak nitelediği şerhtir. Ancak bu eser, Zerkeşî'nin *Sahîh* üzerine yazdığı bir diğer şerh olan *el-Fasîh* 'ten farklıdır.⁶⁵

f. el-Fasîh fi şerh-i Sahîhi'l-Buhârî

Zerkeşî'nin, Buhârî'nin *Sahîh*'i üzerine yazdığı üç şerhten biri ve en geniş olanıdır. Zerkeşî bu şerhini İbn Mülakkın'ın yazdığı *Şevâhidü't-tavzîh fi şerhi'l-Câmi'i's-Sahîh* adlı şerhin bir özeti olarak fakat ona farklı bilgiler ilave ederek telif etmiştir. İbn Hacer, eserin büyük hacimli bir şerh olduğunu ve müellifin hattıyla bir cildini gördüğünü ifade etmektedir.⁶⁶

⁶¹ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, 2: 2003.

⁶² Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, 2: 1927

⁶³ Zerkeşî, *el-Leâli'l-mensûra fi ehâdîsi'l-meşhûra (et-Tezkira fi ehâdîsi'l-meşhûra)*, nşr. Mustafa Abdülkadir Atâ, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1406/1986), 172. Hadisin mezkûr lafızlarla aslı bulunmamaktadır. Ancak aynı anlamda fakat farklı lafızlarla rivayetler bulunmaktadır. Bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 27: 176.

⁶⁴ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 5: 134.

⁶⁵ İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, 1: 447

⁶⁶ İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, 1: 446.

g. et-Tenkîh li-elfâzî'l-Câmiî's-sahîh

Bu eser, Zerkeşî'nin daha önce başlayıp bitiremediği ve müsvedde olarak bıraktığı *Şerhu'l-Buhârî* adlı çalışmasının bir cilt halindeki özettir.⁶⁷ Zerkeşî bu eserinde *Sahîh*'deki hadislerde bulunan garib lafızları açıklamaktadır. Ayrıca kelimelerin sarf, nahiv ve i'râba taalluk eden durumlarını, râvi isimleri ve rivayetlerle ilgili meselelere temas etmektedir. Bunun yanında Zerkeşî, yeri geldikçe tefsir, fıkıh, kelâm, belâgat ve tarih ile ilgili hususlara da değinmektedir. *Et-Tenkîh* üzerine tahkik çalışması yapan Yahya b. Muhammed, Zerkeşî'nin eserde, hadisteki maksadın tam olarak ortaya çıkması için garib kelimelerin açıklanmasına özen gösterdiğini, hadislerin tamamı yerine sadece açıklanması gereken kelimeleri şerh ettiğini, bu şekliyle *Sahîh* üzerine yapılan şerhlerden ayrı bir özelliğinin bulunduğunu ifade etmektedir. Muhakkik ayrıca eserin önde gelen meşhur âlimlerden birçok nakiller ihtiva etmesi yönüyle İslâmî kaynakların güvenilirliği konusunda da bir referans konumunda olduğunu ifade etmektedir. Bütün bu yönleriyle *et-Tenkîh*, kendinden sonraki bu alanda yapılan eserlere de etki etmiştir. Nitekim Dimyâtî ve Süyûtî gibi isimler bu eserden fazlaca istifade etmiştir.⁶⁸ İbn Hacer de Zerkeşî'nin bu eserini okuduğunu ve gayet güzel bulduğunu, eserin mükemmel ve faydalı bilgiler ihtiva ettiğini ifade etmiştir.⁶⁹

h. el-Mu'teber fî tahrîci ehâdîsi'l-Minhâc ve'l-Muhtasar

Zerkeşî'nin, Şâfiî fıkıh usulüne dair Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *Minhâcû'l-vusûl* ve İbnü'l-Hâcib'in (ö. 646/1249) *el-Muhtasar* adlı eserlerindeki hadisleri tahrîc ettiği kitabıdır.⁷⁰ Bu iki eser, usûl âlimleri arasında meşhur olmuş, çokça okutulmuş ve üzerine birçok şerhler yazılmıştır. Bu nedenle muhaddislerin de dikkatini çekmiş ve üzerine tahrîc çalışmaları yapılmıştır.⁷¹ İbn Hacer de *Emâlî* adlı eserinde İbn Hâcib'in *Muhtasar*'ındaki hadis-

⁶⁷ İbn Hacer, *ed-Düererü'l-kâmine*, 5: 134.

⁶⁸ Bk. Zerkeşî, *et-Tenkîh li-elfâzî'l-Câmiî's-sahîh*, nşr. Yahya b. Muhammed, (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1423/2003), 1: 18-23.

⁶⁹ İbn Hacer, *en-Nüket alâ Sahîhi'l-Buhârî*, nşr. Ebu'l-Velîd Hişâm, (Kahire: el-Mektebetül-İslâmiyye, 1425/2005), 1: 73.

⁷⁰ Abdülaziz b. İbrahim, *ed-Delîl ile'l-mütüni'l-ilmîyye*, (Riyad: Dâru's-Samî'î ve't-tevzî', 1420/2000), 299.

⁷¹ Irâkî, *Tahrîcû ehâdîsi'l-Minhâc* adıyla Beyzâvî'nin eserine tahrîc yazmıştır. Irâkî'nin bu eseri, *Minhâc*'in metni ile birlikte Mustafa Şeyh Mustafa tarafından 2006 yılında Beyrutta Müessesetü'r-Risâle baskısıyla yayımlanmıştır.

İbnü'l-Mülakkın, *Tezkiratü'l-muhtâc fî tahrîci ehâdîsi'l-Minhâc*, nşr. Hamdi Abdülmecid es-Selefi, (Beyrut: Mektebü'l-İslâmî, 1414/1994).

İbn Kesîr, *Tuhfetü't-tâlib bi-ma'rifeti ehâdîsi Muhtasarı İbni'l-Hâcib*, nşr. Abdülğınâ b. Muhammed, (Beyrut: Dâri İbn Hazm, 1416/1996).

lerin tahricini yapmıştır. Zerkeşî de her iki kitapta bulunan hadislerin tahricini, *el-Mu'teber* adını verdiği bu eserinde toplamıştır. Zerkeşî bu eserinde hadislerin tahrici yanında senetlerdeki râviler ile birlikte rivayetlerde müelliflerin kullandıkları lafız ve terimler hakkında da bilgiler vermektedir.

Eserin yazma nüshaları, Şam Zâhiriye Kütüphanesi 1115, Riyad İslâm Üniversitesi Kütüphanesi 4678, Medine İslâm Üniversitesi Kütüphanesi 1976 ve 2137 ve Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi İlmî Araştırmalar Enstitüsü 458 numaralarda kayıtlı bulunmaktadır.⁷² Üzerine 1984 yılında Abdürrahîm b. Muhammed Ahmed el-Kaşkarî tarafından doktora çalışması yapılan eser,⁷³ yine 1984 yılında Kuveyt'te Hamdî Abdülmecîd es-Selefi'nin tahkikiyle yayınlanmıştır.⁷⁴

1. el-Leâli'l-mensûra fî ehâdisi'l-meşhûra

Meşhûr hadis, tevatür derecesine ulaşamamakla birlikte ikiden fazla tâfiki bulunan hadis anlamında kullanılmaktadır. Ayrıca bir aslı bulunsun veya bulunmasın insanlar arasında hadis olarak dolaşan haberlere de meşhur denmiştir. Bir haber bazen âlimler arasında, bazen özellikle hadis, fıkıh veya usûl âlimleri arasında, bazen de halk arasında hadis olmadığı halde yaygın bir şöhrete sahip olabilmekte ve hadis olarak zannedilebilmektedir. Zerkeşî'nin söz konusu eseri de, bu tarz hadislerin tahlil edildiği bir eserdir.⁷⁵

Süyûtî, *Tedrib*'inde meşhur hadisi açıklarken bu alanda Zerkeşî'nin söz konusu eserine atıfta bulunmaktadır.⁷⁶ Muhammed Avvâme de bu alanda ilk eser telif eden ismin Zerkeşî olduğunu ifade etmektedir.⁷⁷ Bu, halk arasında aslı olmadığı halde hadis olarak meşhur olan haberler hakkında ilk söz söyleyenin Zerkeşî olduğu anlamına gelmemektedir. Zerkeşî'den önce gelen ulemadan bu konuya temas edenler olmuştur. Meselâ İbn Kuteybe (ö. 276/889), *Te'vilü muhtelifi'l-hadis*'inde aslı olmadığı halde insanlar arasında hadis diye bilinen haberlerin varlığından bahsetmekte ve bunlardan bazılarını zikretmektedir.⁷⁸ Ayrıca İbn Kuteybe'nin bu tür hadislere ilk dikkat çeken müellif olduğu da ifade edilmektedir.⁷⁹ Nevevî'nin talebesi

⁷² Nâsir b. Suûd, *Mu'cemü müellefât'l-allâme ez-Zerkeşî eş-Şâfiî*, (Kâhire: Dâru'l-Felâh, 2002/1402), 62.

⁷³ Abdürrahîm b. Muhammed Ahmed el-Kaşkarî, *Tahkik el-Muteber fî tahrîci ehâdisi'l-Minhâc ve'l-Muhtasar*, (Doktora tezi, Medine İslâm Üniversitesi: 1984).

⁷⁴ Zerkeşî, *el-Mu'teber fî tahrîci ehâdisi'l-Minhâc ve'l-Muhtasar*, nşr. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi, (Kuveyt: Dâru'l-Erkâm, 1404/1984).

⁷⁵ İbn Hacer, *Nüzhetu'n-nazar fî tevzihi Nuhbeti'l-fiker*, nşr. Nureddin Itr, (Dımaşk: Matbaatu's-Sabâh, 1420/2000), 46, 47.

⁷⁶ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 5: 6.

⁷⁷ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 5: 6.

⁷⁸ İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadis*, (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1419/1999), 219.

⁷⁹ Zürganî, Muhammed b. Abdülbâkî, *Muhtasarü Makâsıdı'l-hasene fî beyâni kesîrin*

olan İbnü'l-Attâr da hocasının fetvalarını topladığı eserinde, bu tür hadisler hakkında Nevevî'nin görüşlerini nakletmektedir.⁸⁰ Nitekim Zerkeşî de eserinin mukaddimesinde kendinden önceki ulemanın bu tür hadisler hakkındaki görüşlerini nakletmektedir.⁸¹ Bununla birlikte Zerkeşî'nin, bu alanda müstakil olarak ilk eser telif eden isim olduğunu söylemek mümkündür. Zerkeşî, eserinin telif amacını şöyle ifade etmektedir:

Avâmın ve hadisler hakkında yeterli bilgisi olmayan çoğu fukahânın dilinde hadis diye meşhur olup aslında hadis olmayan rivayetleri tebyîn etmeyi en önemli amel olarak görüyorum. Zira böyle rivayetleri nakleden kişiler Allah Resûlü'nün (s.a.s.) malum hadisindeki tehdide muhatap olmaktadırlar.⁸²

Zerkeşî, eserinde aslı olmadığı halde hadis olarak kullanılan rivayetleri toplamakla yetinmemiş, âlimlerin rivayetler hakkındaki görüşlerine de yer vermiştir. Bu özelliği ile *el-Leâli'l-mensûra*, kendinden sonraki eserlere kaynaklık etmiştir. Sehâvî (ö. 902/1497), Süyûtî ve daha birçok âlim bu alanda eser telif ederken bu eseri referans almışlardır. Bu açıdan eser, alanında büyük önemi hâizdir. Ayrıca Muhammed Akdoğan, böyle bir çalışmanın, hem metin hem de isnad tenkidini gerektireceğinden eserin Zerkeşî'nin hadis ilmindeki yetkinliğini göstermesi bakımından önemli olduğunu ifade etmektedir.⁸³

Eser, “ahkâm, âdâb, zühd, tıb ve menâfi‘, fedâil, ezkâr, kısas, fiten ve ümûr-u mensûra” şeklinde dokuz babdan müteşekkildir. Eserde toplamda iki yüz yirmi altı rivayet bulunmaktadır. Müellifin eserinde kullandığı kaynakların çeşitliliği dikkat çekmektedir. Zerkeşî eserini telif ederken, usûl, tefsir ve hadis kaynaklarından müsned, sıhâh, sünen, müsned ve mu‘cemler, menâkıb, mevzûat, ricâl, siyer, hadis cüzleri, tarih eserlerinden olmak üzere yüz otuzdan fazla eserden istifade etmiştir. Bu eserlerin içinde ikinci asır eserlerinden başlayarak kendi döneminde telif edilen eserlere varınca kadar her dönemden kaynaklar bulunmaktadır.⁸⁴

et-Tezkira, ilk olarak 1986 yılında Abdülkadir Atâ tarafından Beyrut'ta

---

mine'l-ehâdîsi'l-müştehirati ale'l-elsineti, nşr. Muhammed b. Lütfî, (Beyrut: el-Mektebû'l-İslâmî, 1409/1989), 16. (muhakkikin mukaddimesi)

⁸⁰ Bk. İbnü'l-Attâr, *Fetâvâ'l-İmâm en-Nevevî*, nşr. Muhammed el-Haccâr, (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1416/1996), 247, 257, 258, 259, 262, 263.

⁸¹ Zerkeşî, *el-Leâli'l-mensûra*, 31, 32.

⁸² Zerkeşî, *el-Leâli'l-mensûra*, 25.

⁸³ Muhammed Akdoğan, “Zerkeşî ve et-Tezkire fi'l-Ehâdîsi'l-Müştehirâ İsimli Eserinde Rivayetleri Değerlendirme Yöntemi”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 2018, 12/1, (2018): 224.

⁸⁴ Eser hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Akdoğan, “Zerkeşî ve et-Tezkire fi'l-Ehâdîsi'l-Müştehirâ İsimli Eserinde Rivayetleri Değerlendirme Yöntemi”, s. 215-232; Abdülkerim el-Enîs, *el-İmâm ez-Zerkeşî ve kitâbühû el-Leâli'l-mensûra fi'l-ehâdîsi'l-meşhûra*, (Dubâi: Dâiratü's-Şûûni'l-İslâmiyye, 2015).

yayımlanmıştır. Eserin yazma nüshaları, Riyad İslâm Üniversitesi Kütüphanesi 251, Medine el-Melik Abdülaziz Kütüphanesi 36, Medine İslâm Üniversitesi Kütüphanesi 4983 numaralarda kayıtlı olarak bulunmaktadır.⁸⁵

i. Şerhu Umdeti'l-ahkâm li- Abdülganî el-Makdisî

en-Nüket ale'l-Umde fi'l-ahkâm, *Tashihu Umdeti'l-ahkâm* ve *Şerhu'l-Umde* isimleriyle de bilinen bu eser, Zerkeşî'nin Abdülganî el-Makdisî'nin *Sahihayn*'daki fikhî konularla ilgili müttefekun aleyh olan dört yüz yirmi kadar hadisi, konularına göre tertip ederek bir araya getirdiği *Umdetü'l-ahkâm min kelâmi hayri'l-enâm* adlı eserinde yer alan hadisleri tahlil etmek üzere kaleme aldığı eseridir.

Abdülganî el-Makdisî'nin *Umdetü'l-ahkâm*'ı, Zerkeşî'nin döneminde, ilim tâliplerinin ezberlemeye ve anlamaya özen gösterdiği, âlimlerin okutulmasına önem verdiği ve üzerine çokça şerhlerin yazıldığı bir eserdir. Hatta Zerkeşî, âlimlerin bu eserin manalarını açıklamak, yayımlamak ve hakkındaki eleştirileri bertaraf etmek için kendilerini âdeta bu işe adanmış ifade etmektedir.⁸⁶ Zerkeşî de hem eserdeki rivayetlerin müellifinin iddia ettiği gibi, “müttefekun aleyh” olup olmadığını ortaya koyabilmek, hem de tashif meydana gelen kelimelerin açıklamasını yapmak için bu eseri kaleme almıştır. Zira Zerkeşî, hadisler hakkında yapılacak yanlış değerlendirmeleri ve tashifleri, tahriflere yol açacak bir problem olarak görmektedir. Çünkü bu gibi durumlar hadisteki anlamın tahrifine neden olmakta, dolayısıyla da Allah Resûlü'nün (s.a.s.) asıl maksadının anlaşılmasını engellemektedir. Hâsılı Zerkeşî, bu eserinde Makdisî'nin *Umde* adlı eserini ele alarak müellif tarafından müttefekun aleyh olduğu iddia edilen rivayetlerin Şeyhayn'a aidiyetlerini tahlil etmiş, bunlardan ittifakın gerçekleşmediği rivayetleri sebepleriyle birlikte açıklamış ve Şeyhayn'ın ittifak ettiği bazı rivayetlerdeki lafız farklılıkları ile ziyadelikleri de belirtmiştir.⁸⁷

Eser önce Merzûk b. Heyyâs ez-Zehrânî tarafından *Kitâbü Tashîhi'l-Umde li'l-İmâm ez-Zerkeşî* adıyla Zerkeşî'nin yalnızca hadis tenkidine dair açıklamalarına yer verilerek özet halinde yayımlanmıştır. Eser üzerine İbn Hacer'in de *en-Nüket alâ Nüketi'l-Umde* adlı bir çalışması vardır.⁸⁸ Eserin yazma nüshaları, Riyad el-Melik Suûd Üniversitesi Kütüphanesi 1253 ve 571, el-Haremü'l-Mekkî Kütüphanesi es-Sıddıkiyye bölümü 522,

⁸⁵ Bk. Nâsır b. Suûd, *Mu'cemü müellefât'l-allâme ez-Zerkeşî*, 61.

⁸⁶ Bk. Zerkeşî, *Kitâbu Tashihu Umdeti'l-ahkâm*, 35. (Mektebetü'ş-Şâmile kayıtlı olan baskısından) Eserim yazma nüshası temin edilemediği için Merzûk b. Heyyâs ez-Zehrânî tarafından neşredilen ve Şâmile programında kayıtlı nüshası kullanılmıştır. Söz konusu nüshada ise neşrin yayın bilgileri bulunmamaktadır.

⁸⁷ Bk. Zerkeşî, *Kitâbu Tashihu Umdeti'l-ahkâm*, 36.

⁸⁸ Gürkan, “Zerkeşî”, 44: 290.

Medine Ârif Hikmet Kütüphanesi 376 ve Medine İslâm Üniversitesi Kütüphanesi 1678 numaralarda kayıtlı bulunmaktadır.⁸⁹

j. ez-Zihbü'l-ibrîz fî tahrîci ehâdîsi'r-Râfi'î el-müsemmâ Fetha'l-azîz

Zerkeşî'nin muhtelif eserlerinde atıfta bulunduğu *ez-Zihbü'l-ibrîz*, Abdülkerîm er-Râfi'î'nin *Fethu'l-azîz* adlı eserindeki hadisleri tahrîc edip değerlendirildiği kitabıdır.⁹⁰ İbn Hacer'in ifadesine göre Zerkeşî eserinde İbnü'l-Mülakkın'ın derlemesini takip etmişse de hadisleri senetleriyle verme konusunda Abdullah ez-Zeylaî'nin yöntemini benimsemiştir. Bu nedenle de eserin hacmi genişlemiştir.⁹¹ Hasan Nur, eserin Zerkeşî'nin hadislerin tahrîcine olan derin vukufiyetini ve bu konudaki mütâlaasının ne kadar büyük olduğunu gösterdiğini ifade etmektedir.⁹² Eserin yazma nüshası Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eser Kütüphanesi III. Ahmed 482 numarada kayıtlı bulunmaktadır.

k. el-İcâbe li-irâdi mâstedrekethü Âişetü ale's-sahâbe

El-İcâbe, Zerkeşî'nin Hz. Âişe'nin, (r. a.) Hz. Ömer (r.a.), Hz. Ali (r.a), Abdullah b. Abbas (r.a), Abdullah b. Ömer (r.a), Zeyd b. Sâbit (r.a) ve Ebû Hüreyre'nin (r.a) de aralarında bulunduğu bazı sahâbelerin rivayet ve görüşleri ile ilgili tashihlerini topladığı eseridir. Eserde altmış rivayet bulunmaktadır. Zerkeşî, giriş bölümünde Hz. Âişe'nin, (r. a.) hayatı ve üstün vasıflarıyla ilgili bilgiler verdikten sonra miras, namaz, nikâh, cenaze, tahâret gibi konularda bazı sahâbelerin rivayetlerindeki tashihlerini açıklamaktadır.

Hz. Âişe'nin, (r. a.) bu gibi tashihâtı ile ilgili müellifler tarafından farklı eserler telif edilmiştir ancak, *el-İcâbe* bunların içinde en geniş olanıdır. Süyûtî'nin bu konuda kaleme aldığı *Aynü'l-isâbe fî istidrâki Âişe ale's-sahâbe* adlı eseri, *El-İcâbe*'nin bir özeti mahiyetindedir. Eser, Dârü'l-kütübî'z-Zâhiriyye'deki müellif hattı olan müsvedde nüsha esas alınarak Saîd el-Afgânî tarafından 1939 yılında Dımaşk'ta yayımlanmıştır.⁹³ Eserin ayrıca Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nde 7951 numarada kayıtlı yazma nüshası bulunmaktadır.⁹⁴

⁸⁹ Bk. Nâsır b. Suûd, *Mu'cemü müellefât'l-allâme ez-Zerkeşî*, 66-68.

⁹⁰ Zerkeşî, *en-Nüket*, 2: 166; 3: 632; Zerkeşî, *Tashihu Umdeti'l-ahkâm*, 10.

⁹¹ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 5: 134, 135.

⁹² Hasan Nur Hasan Ali, *Tahkîk ve dirâsetü Kitâbi'l-Kelâm*, 96.

⁹³ Zerkeşî, *el-İcâbe li-irâdi mâstedrekethü Âişetü ale's-sahâbe*, (nşr. Saîd el-Afgânî), Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmiyye, 1970.

⁹⁴ *el-İcâbe*, Bünyamin Erul tarafından Hz. Aişe'nin Sahbaeye Yönelttiği Eleştiriler adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Bünyamin Erul, *Hz. Aişe'nin Sahabeye Yönelttiği Eleştiriler*, 10. Baskı, (Ankara: OTTO Yayınları, 2017).

I. ed-Davâbitü's-seniyye fi'r-revâtıbı's-seniyye

Kaynaklarda Zerkeşî'nin müellefâtı arasında zikredilmeyen bu esere Süyûtî, *el-Bahru'lezi zehar* adlı eserinin muhtelif yerlerinde atıfta bulunmaktadır.⁹⁵ Eserin hadis ilmine dair olduğu Süyûtî'nin açıklamalarından anlaşılmaktadır.

m. en-Nüket alâ Mukaddimeti'bni's-Salâh

Zerkeşî'nin İbnü's-Salâh'ın *Mukaddime*'si üzerine yazdığı hadis usulüne dair eseridir. Burada eserle ilgili bilgilere geçmeden önce nüket türü eserlerden kısaca bahsetmek yerinde olacaktır. Nüketler, telif edildiği ilim dalında, temel eserlerden birinin metni esas alınmak suretiyle, konuların ıstılâhî, lugavî ve usul açısından kritiğinin yapıldığı, müellifin mutlak olarak zikrettiklerinin takyîd, mücmel olanlarının tebyîn edildiği, kapalı bırakılan konuların açıklandığı ve iddialar etrafında tartışmaların yürütüldüğü, reddiyelerin yapıldığı eserlerdir. Bu meyanda nüket türü eserlerde, ilgili ilim dalına dair önemli ve nâdirât kabilinden olan bilgileri bulmak da mümkündür. Dolayısıyla bu tür eserler ait oldukları ilim dallarında büyük önem taşımaktadır. Bu tür eserlerin bir diğer önemli faydası da, araştırmacılar, konular hakkında fikrî açıdan bir melekenin kazanılmasına sebep olmasıdır. Bu eserler aynı zamanda müellifinin ilmî açıdan yeterliliğini de göstermesi açısından önemlidir.

İbnü's-Salâh'ın *Mukaddime*'sinin hadis usulündeki yeri malumdur. Hadis ile ilgili kendisine kadar olan eserlerde bulunan konuları, güzel bir terip ve nazım ile bir araya getirmesi gibi özellikleriyle hadis ilminde dönüm noktası olarak kabul edilmiştir. Ondan sonra hadis usulüne dair kaleme alınan nüket, ihtisar, şerh vesaire bütün eserler, onun *Mukaddime*'si esas alınarak telif edilmiştir. Zerkeşî de hadis ilmindeki kapalı konuları açıklamak, isabetli görmediği iddialar ve tespitleri tenkit etmek ve kendi görüşlerini açıklamak için bu eserini kaleme almıştır. Zerkeşî, *en-Nüket*'ini yazmasındaki amacını ve hedeflerini eserinin mukaddimesinde şöyle ifade etmektedir:

Sünnetin Kur'ân'dan sonra ikinci vahiy olması hasebiyle her zeki kişinin bu sünneti hıfzetmesi, talim ederek neşretmesi ve âlimlerin sünnetle ilgili kullandıkları ıstılahları, belirledikleri tarifleri bilmesi gereklidir. Geçmiş dönemlerde bunları bir araya toplayarak bu alanda hizmet eden isimler oldu. Hâkim, Hatîb el-Bağdâdî, Râmehürmüzî bunlardandır. Daha sonra İbnü's-Salâh geldi ve bunların tefrik ettiği noktaları birleştirerek, seçkin ve

⁹⁵ Süyûtî, *el-Bahru'lezi zehar fi Şerh-i Elfıyeti'l-eser*, nşr. Ebû Enes Enîs, (Suûd: Mek-tebetü'l-Gurabâ, ts.), 3: 1067, 1227.

nükteli bilgilerle bir eser telif etti. O, bu eseriyle tabir yerinde ise altının işlenmesini gerçekleştirmiş oldu. Hatta öyle ki, insanlar bir daha böyle bir eserin yazılmayacağına, yazılsa da sadece kısa bir ihtisarının yapılabileceğine inandılar. Hocam Moğultay b. Kılıç bana mağrip tarafından bazı ilim talebelerinin onun eseri üzerine bir eser telif etmekten çekindiklerinden bahsetti. Hocam da bu alanda bir eser yazmıştı fakat eserinde çok az konuda açıklamada bulunmuş, dolayısıyla eseri sadra şifa vermemiştir. Ben de Allah Teâlâ'dan İbnü's-Salâh'ın *Mukaddime*'si üzerine olağanüstü bir cem ve şevk veren bir dinleyişe sahip olacak bir talik yazmayı istedim. Bu sayede kapalı kalan konular açıklansın, müphem kalan meseleler şerh edilmiş olsun.

Bu ifadelerden sonra Zerkeşî, eserinde belirlediği hedefleri şöyle ifade etmektedir:

1. Râvi isim ve nisbeleri ile lugatlardan kavranılması zor olanlarını beyan etmek.
2. Anlaşılması güç olan meseleleri çözüme kavuşturmak.
3. Bazı hadis kâide ve tariflerindeki çekince ve sınırlandırmaları beyan etmek.
4. İbnü's-Salâh'ın açıklamayı ihmal ettiği konuları, tetimmeler yazmak suretiyle açıklamak.
5. Nakillerde yaşanan birtakım hatalara dikkat çekmek.
6. Gerekli itiraz ve soruları tevcih etmek.
7. Mutlak olarak açıklanan meselelerde en isabetli tercihi tespit etmek.
8. İbnü's-Salâh'ın açıklama yaptığı konuların haricinde daha önemli müstakil konuları tahlil etmek.⁹⁶

Zerkeşî'nin yukarıda zikredilen amaçlara matuf olarak telif ettiği eseri, *en-Nüket alâ Ulûmi'l-hadîs*, *Ta'lik alâ Ma'rifeti envâ'i ulûmi'l-hadîs* ve *el-Kelâm alâ ulûmi'l-hadîs* isimleriyle de bilinmektedir. Zerkeşî'nin hadis ilmindeki yerinin anlaşılması açısından önem arz eden bu eser, uzun zaman araştırmacıların dikkatinden uzak kalmış, nihayet 1998 yılında Zeynelâbidîn b. Muhammed b. Belâferîc'in tahkikiyle üç cilt halinde yayımlanarak istifadeye sunulmuştur. Belki de bu nedenle Zerkeşî'nin usul, fıkıh ve Kur'ân ilimlerindeki yeri ile ilgili birçok çalışma bulunmasına rağmen hadisçiliği hakkında yeterli araştırma yapılamamıştır. *En-Nüket*, hadis usulü eserleri arasında ön plana çıkmasa da özellikle Süyûtî ve San'ânî gibi kendinden sonraki âlimlere etki etmiş kıymetli bir eserdir. Eserin Medine Arif Hikmet Kütüphanesinde 347, Muhammed b. Suûd Üniversitesi Kütüphanesinde de 9813 numarada kayıtlı yazma nüshası bulunmaktadır.⁹⁷

⁹⁶ Zerkeşî, *en-Nüket*, 1: 7-12.

⁹⁷ Nâsır b. Suûd, *Mu'cemü müellefât'l-allâme ez-Zerkeşî*, 65.

n. Ehâdîsü’ş-şerh

Bu eserin, Süyûtî ‘nin, *el-Leâli’l-masnûa* adlı eseri dışında gerek kendi eserlerinde gerekse kaynaklarda Zerkeşî’ye nispeti bulunmamaktadır. Süyûtî, eserinin ilgili yerinde Zerkeşî’nin tesbih namazı ile ilgili rivayeti *Mevzûât*’ında zikrettiği için İbnü’l-Cevzî’yi (ö. 597/1201) tenkit ettiğini ifade ederek bu esere atıfta bulunmaktadır.⁹⁸ Zerkeşî, eserinde söz konusu rivayetin üç tarikle geldiğini, bunlardan birinin iddia edildiği gibi mevzû değil, sahih olduğunu belirtmektedir.⁹⁹

Sonuç

Zerkeşî, hicrî VII. asırda Bahrî Memlûkler devrinde Kahire’de doğmuş, orada yetişmiş ve yarım asrı bulmayan kısa ömrüne rağmen hadis ve fıkıh başta olmak üzere İslâmî ilimlerin hemen her alanında altmıştan fazla eser telif ederek dönemin önemli isimleri arasında yerini almıştır. Âlimler arasında ilme düşkünlüğü ile tanınmış, ömrünün hemen tamamını ilmî çalışmalara hasretmiştir. Zerkeşî, İslâmî ilimleri, döneminin alanlarında söz sahibi meşhur âlimlerden almaya özen göstermiş, bu meyanda fıkıh ilmini Bulkîni’den, hadis ilmini İbn Kesîr ve Moğultay b. Kılıç’tan, dil ilmini de İbn Hişâm’dan tahsil etmiştir.

Zerkeşî’nin ilmî açıdan önemli bir özelliği, İslâmî ilimlerin hemen her alanına yeterli derecede vakıf olması ve araştırmaya olan düşkünlüğü sebebiyle ansiklopedik bir kişiliğe sahip olmasıdır. Onun, telif ettiği eserlerinde, ilgili ilim dalıyla sınırlı kalmayıp konuları diğer ilim dallarıyla olan irtibatlarını kurmak suretiyle tahlil etmesi bunu göstermektedir. Böylece Zerkeşî, eserlerindeki takip ettiği usul ile İslâmî ilimlerin arasındaki vazgeçilmez irtibatı başarılı bir şekilde ortaya koymuştur.

Zerkeşî, halk arasında hadis olarak meşhur olan ancak hadis olmayan sözleri bir araya getiren ilk eserin müellifi olması, alanında en kapsamlı eser kabul edilen *el-İcâbe*’si, dönemin en meşhur fıkıh eserleri olan Râfîi’nin *Fethu’l-azîz*’i, Beyzâvî’nin *Minhâcu’l-vusûl*’ü ve İbn Hâcib’in *el-Muhtasar*’ındaki hadislerle dair yazdığı tahrir eserleriyle hadis ilmine önemli katkılarda bulunmuştur. Bununla birlikte Buhârî’nin *Sahîh*’i üzerine telif ettiği şerh ve nüket türü eserleri, hadis ilimlerine yaptığı ilave konular ve İbnü’s-Salâh’ın *Mukaddime*’si üzerine yazdığı *en-Nüket*’i, hadis ilmine yaptığı diğer önemli katkılardan biridir. Hâsılı, Zerkeşî, fıkıh ve Kur’ân ilimlerinde olduğu gibi hadis ilimlerinde de telif ettiği eserleriyle önemli katkılarda bulunmuştur.

⁹⁸ Süyûtî, *el-Leâli’l-masnûa fî ehâdîsi’l-mevzûa*, nşr. Ebû Abdurrahman Salâh, (Beirut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1416/1996), 2: 38.

⁹⁹ Bk. Hasan Nur Hasan Ali, *Tahkik ve dirâsetü Kitâbi’l-Kelâm*, 93.

Kaynakça

Abdülaziz b. İbrahim. *Ed-Delîl ile 'l-mütûni 'l-ilmîyye*. Riyad: Dâru's-Samî'î ve't-tevzî', 1420/2000.

Abdülkerim el-Enîs. *El-İmâm ez-Zerkeşî ve kitâbühû el-Leâli 'l-mensûra fi 'l-ehâdîsi 'l-meşhûra*. Dubâî: Dâiratü's-Şüûni 'l-İslâmiyye, 1436/2015.

Abdürrahîm b. Muhammed Ahmed el-Kaşkarî. *Tahkîk el-Muteber fi tahrici ehâdîsi 'l-Minhâc ve 'l-Muhtasar*. Doktora tezi, Medine İslâm Üniversitesi, 1984.

Ahmed b. Hanbel. *Müsned*. Nşr. Şuayb Arnaûd. 2. Baskı. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1420/1999.

Akdoğan, Muhammed. “Zerkeşî ve et-Tezkire fi 'l-Ehâdîsi 'l-Müştehirâ İsimli Eserinde Rivayetleri Değerlendirme Yöntemi”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 12/1 (2018): 215-232.

Atmaca, Esra. *Halep'te İlmî Hayat*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2016.

Bulkînî, Ebû Hafs Sirâcuddîn. *Mehâsinü 'l-İstılâh*. Nşr. Âişe Abdurrahman. Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.

Canlı, Mustafa. *Bedreddin Zerkeşî ve Hadis İlmindeki Yeri*. Yüksek lisans tezi, Erciyes Üniversitesi, 1992.

Cemal Ferhan. *el-İmâmü 'z-Zerkeşî müfessiren min-hulâli kitâbihi el-Burhân fi ulûmi 'l-Kur'ân*. Doktora tezi, Ümmü Dermân el-İslâmiyye Üniversitesi, 2014.

Dâvûdî, Şemsüddîn Muhammed. *Tabakâtü 'l-müfessirîn*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmîyye, ts.

Deliser, Bilal. “Bedreddîn ez-Zerkeşî Hayatı ve Eserleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Toplum Bilimleri Dergisi* 7/9 (2011): 171-190.

Erul, Bünyamin. *Hiz. Aişe'nin Sahabeye Yöneltiği Eleştiriler*. 10. Baskı, (Ankara: OTTO Yayınları, 2017).

Gürkan, Menderes. “Zerkeşî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44: 289-293. Ankara: TDV Yayınları, 1989.

Hasan Nur Hasan Ali. *Tahkîk ve dirâsetü Kitâbi 'l-Kelâm alâ ulûmi 'l-hadîs lil-İmâm Bedreddîn ez-Zerkeşî*. Doktora tezi, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, 1995.

İbn Dakîkul'îd, Ebu'l-Feth Muhammed. *Şerhu 'l-İlmâm bi-ehâdîsi 'l-ahkâm*. Nşr. Muhammed Halûf, 2. Baskı. 5 Cilt. Suriye: Dâru'n-Nevâdir, 1430/2009.

İbn Hacer. el-Askalânî Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn. *İnbâü 'l-gumr bi eb-nâi 'l-'umr fi't-tarih*. Nşr. Hasan Habeşî. 4 Cilt. Mısır: Meclisü'l-A'lâ, 1389/1969.

İbn Hacer. *en-Nüket alâ Sahîhi 'l-Buhârî*. Nşr. Ebu'l-Velîd Hişâm. 2 Cilt. Kahire: el-Mektebetül-İslâmiyye, 1425/2005.

İbn Hacer. *Nüzhetü'n-nazar fî tavzîhi Nuhbeti'l-fiker*. Nşr. Nureddin Itr. Dımaşk: Matbaatü's-Sabâh, 1420/2000.

İbn Hacer. *ed-Dürerü'l-kâmine fi a'yâni'l-mi'eti's-sâmine*. Nşr. Muhammed Abdulmuîd. 2. Baskı. 6 Cilt. Haydarâbâd: Meclisü Dâireti'l-Maâri-fî'l-Osmâniyye, 1391/1972.

İbn Kādî eş-Şühbe. Ebü's-Sıdk Takıyyüddîn Ebû Bekr. *Tabakâtü's-Şâfiyye*. Nşr. Abdülalîm Hân. 4 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1407/1986.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed ed-Dîneverî. *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs*. 2. Baskı. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1419/1999.

İbn Tağrıberdî. *Ed-Delîlü's-şâfi ale'l-Menheli's-safî*. Nşr. Fehîm Muhammed. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1373/1954.

İbnü'l-Attâr. *Fetâvâ'l-İmâm en-Nevevî*. Nşr. Muhammed el-Haccâr. 6. Baskı. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1416/1996.

İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay. *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*. Nşr. Muhammed Arnaûd. 10 Cilt. Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 1417/1997.

Kandemir, M. Yaşar. "Moğultay b. Kılıç", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30: 229-231. Ankara: TDV Yayınları, 1989.

Makrîzî, Ebû Muhammed Takıyyüddîn. *Es-Sülûk li-marifeti düveli'l-mülûk*. Nşr. Abdülkadir Atâ. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997.

Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf. *Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâi'r-ri-câl*. Nşr. Beşşâr Avvâd. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1400/1980.

Muhammed Kemâleddin İzzeddin. *El-Bedrü'z-Zerkeşi müerrihan*. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1409/1989.

Nâsır b. Suûd. *Mu'cemü müellefât'l-allâme ez-Zerkeşi eş-Şâfiî*. Kâhire: Dâru'l-Felâh, 2002/1402.

Özaydın, Abdülkerim. "İbn Kesîr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20: 132-134. Ankara: TDV Yayınları. 1989.

Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed. *ed-Dav'ü'l-lâmi' li ehli'l-karni't-tâsi'*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayât, ts.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn. *Hüsnu'l-muḥâḍara, fî târih-i Mısır ve'l-Kâhire*. Nşr. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, 2 Cilt. Kahire: Dâru İh-yâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1386/1967.

Süyûtî, *el-Leâli'l-masnûa fi ehâdisi'l-mevzûa*. Nşr. Ebû Abdurrahman Salâh. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1996.

Süyûtî, *Tedribü'r-râvî fi Şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, Nşr. Muhammed Avvâme, 5 Cilt. Medine: Dâru'l-Yüsrâ, 1437/2016.

Süyûtî. *el-Bahru'llezî zehar fi Şerh-i Elfiyeti'l-eser*. Nşr. Ebû Enes Enîs. 4 Cilt. Suûd: Mektebetü'l-Gurabâ, ts.

Uzunpostalcı, Mustafa. "Bulkîni" Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 6: 410-411. Ankara: TDV Yayınları. 1989.

Zebîdî, Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ. *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. Nşr. Mustafa Hicâzî. 2. Baskı. 40 Cilt. Kuveyt: Matbaatü Hükûmet-i Kuveyt, 1397/1977.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed. *Tezkiratü'l-huffâz*. Nşr. Zekerîya Umeyrât. 4 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1998.

Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn. *el-İcâbe i-irâdi me'stedrekethü 'Â'işe 'ale's-sahâbe*. Nşr. Saîd Afgânî. 2. Baskı. Beyrut: Mektebü'l-İslâmî, 1390/1970.

Zerkeşî. *el-Leâli'l-mensûra fî ehâdîsi'l-meşhûra (et-Tezkira fî ehâdîsi'l-meşhûra)*. Nşr. Mustafa Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1406/1986.

Zerkeşî. *el-Mu'teber fî tahrîci ehâdîsi'l-Minhâc ve'l-Muhtasar*. Nşr. Hamdî Abdülmecîd es-Selefî. Kuveyt: Dâru'l-Erkâm, 1404/1984.

Zerkeşî. *en-Nüket alâ Mukaddimeti İbni's-Salâh*. Nşr. Zeynelâbidin Belâ Ferîc. 3 Cilt. Riyad: Mektebetü Azvâi's-Selef, 1418/1998.

Zerkeşî. *et-Tenkîh li-elfâzi'l-Câmi's-sahîh*. Nşr. Yahya b. Muhammed. 3 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1423/2003.

Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn. *El-A'lâm*. 15. Baskı. 8 Cilt. Beyrut: Daru'l-İlm lil-Melâyîn, ts.

Zürkânî, Muhammed b. Abdülbâkî. *Muhtasaru Makâsıdı'l-hasene fî beyâni kesîrin mine'l-ehâdîsi'l-müştehirati ale'l-elsine*. Nşr. Muhammed b. Lütfî. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1409/1989.

